

KARA-KIRGIZ DİL BİLİMİ NOTLARI*

György ALMÁSSY**

Çeviren: Hüsnü Çağdaş ARSLAN***

Özet:

Bu çalışma, Macar zoolog, etnograf, gezgin ve aynı zamanda Asya araştırmacısı György Almássy'nin 1900 yılında Türkistan çevresinde, Kara-Kırgızlar ve Kazaklar arasında kaldığı süre içerisinde özellikle Kara-Kırgızlar (bugünkü Kırgızlar) ile ilgili yapmış olduğu gözlemlerini ve tutmuş olduğu notlarını aktardığı "Kara-Kırgız Nyelvészeti Jegyzetek" adlı makalesinin Macarcadan Türkçeye çevirisidir.¹ Almássy, bu yolculuğu sonucunda, bu yazıda bazılarının isimlerine de yer verdiği ve birçoğu ilk kez keşfedilen yaklaşık 20.000 hayvan türünü (çoğu kuş) belirlediği bir koleksiyon oluşturmuştur. Bu makale, özellikle Kara-Kırgızların/Kırgızların yaşadıkları coğrafyayla ve dilleriyle ilgili bilgilerin, kökenleriyle ilgili anlatıların, günlük yaşamda kullandıkları malzemelerin adlarının, halk edebiyatından bazı örneklerin sunulduğu ve küçük bir kavramlar sözlüğünün de bulunduğu çok yönlü ve önemli bir çalışmadır.

Anahtar kelimeler: Türkistan, Kara-Kırgız, Kazak, dil bilimi, sözlük, zooloji.

The Notes of Kara-Kyrgyz Linguistics

Abstract:

This study is the translation from Hungarian into Turkish of the article named "Kara-Kırgız Nyelvészeti Jegyzetek" written by György Almássy, a Hungarian

* Bu makalenin ilk basımı: "Kara-Kırgız Nyelvészeti Jegyzetek", *Keleti Szemle*, II. Kötet, Budapest, 1901, s. 108-122. Çeviri için kullandığımız tıpkıbasım: "Kara-Kırgız Nyelvészeti Jegyzetek", *Uralic and Altaic Series*, Volume 66/2, Indiana University Publications, ed. Thomas A. Sebeok, 1966.

** Yazarın soyadı, makalenin çevirisi için kullandığımız tıpkıbasımda "Almássy" şeklindedir. Bazı kaynaklarda ise "Almásy" şeklindedir. Daha fazla bilgi için bkz. https://hu.wikipedia.org/wiki/Almásy_György. 08/03/2016, sa. 13:06.

*** Okt., Çukurova Üniversitesi, Rektörlük-Türk Dili Bölümü, hcarlsan@cu.edu.tr.

1 Makalenin transkripsiyonu, günümüzdeki kullanıma göre düzenlenmiştir.

zoologist, ethnographer and traveler. Asian researcher noted that he kept observations and made notes around Turkestan in 1900's, during his stay among Kara-Kyrgyz and Kazakhs, especially in relation to Kara-Kyrgyz (today's Kyrgyz). As a result of this journey, Almássy has created a collection of nearly 20,000 animal species (mostly birds), many of which have been mentioned in this article and many have been discovered for the first time. This article is a very versatile and important work that includes information about the geographies and languages of the Kara-Kyrgyz/Kyrgyz people, their origins, the names of the materials they used in daily life, some examples of folk literature and a small dictionary of concepts.

Key words: Turkestan, Kara-Kyrgyz, Kazakh, linguistics, lexicon, zoology.

Geçen yıl mart ayında, Rusya'nın Türkistan Semiryeçensk adlı vilayetine, buradaki zooloji araştırmalarımı bitirmek için hareket ettim. Bu yolculuğumdan 1900 yılı Aralık ayı ortasında geri döndüm.

Esas araştırmalarımaya Mayıs ayı başında Vyernoye şehri çevresinde başladım. Kasım ayı ortasında Kara-kol'dan önceki Prjevalskiy şehrinde araştırmalarımı bitirdim. Yaklaşık yedi aylık bu sürede özellikle Kırgız bölgesinde, Kırgız boyları arasında kaldım. Mayıs ve Haziran ayında ise İli Irmağı vadisinde Kazaklar arasında, ondan sonra ise Kara-Kırgız boyları arasında kaldım.

Biraz Osmanlı Türkçesi tecrübesine sahip olduğumdan Kırgız dilini de mümkün olduğunca öğrenmeye ve buradaki dil bilimsel öneme sahip malzemeyi bir araya getirmeye gayret ettim. Kervanıma Rusça bilmeyen dört Kara-Kırgız katıldıktan sonra, yolculuk boyunca Kırgızca sohbet etmek zorunda kaldım. Her ne kadar, böylesine kısa süre içinde dile adakıllı muktadir olamadıysam da, yine de bu konuda refakatçilerimle bazı sınırlı repertuar çerçevesinde düzenli bir şekilde ve sadece onların dilinde sohbet edebilme şansını yakaladım.

Kırgızlar bilindiği kadarıyla iki boya ayrılırlar. Yani “Kazak-Kırgız” ya da “Kaizak-Kırgız” boyu ve dağlı Kırgızların boyu “Kara-Kırgız”.

Kara-Kırgız boyu, batıdaki Tiën-Şan Dağlarına ve Pamir Yaylası'na yerleşene kadar, daha öncekiler büyük Kırgız bozkırında yaşarlar. Kara-Kırgız bölgesinin doğudaki sınırı, Khan-Tengri bölgesindedir. Semiryetş'te kendi aralarında ve Kazaklar arasında sınır hattı şöyledir: Kuzeyden: Şandor Sıradağları'nın kuzeydeki eğimine, Büyük Kebin Vadisi, oradan doğu yönünde Kungei Ala-Tau'nun güneydeki eğimine (Çilik Vadisi artık Kazak bölgesidir), Tyup Irmağı vadisi, Kızıl-Kıyar Geçidi'ne kadardır. Oradan güneye doğru Kok-Dşer Vadisi, Ming-Tör Çayı, Aor-Tör Irmağı ve buradan güneye doğru

dümdüz bütün Çin sınırına kadardır. Çin’de Aksu, Turfan ve Kaşgar bölgesinde oturan Kırgızlar da tümü Kara-Kırgız boyundan sayılırlar.

Kırgızların kendileri, halklarının kökeniyle ilgili şu anekdotu anlatırlar:

Bir zamanlar Kitay’da, muhteşem bir eşi olan bir padişah yaşamış. Eşinin her isteğini yerine getirmiş ve eşinin hizmetine kırk kadın hizmetçi vermiş. Kraliçenin çok oynadığı, tatlı, küçük bir sarı köpeği de varmış. Nasıl olduysa kraliçe, padişahın muhafızlarından birine âşık olmuş. Kadın hizmetçileri, bu ihaneti bildikleri hâlde ona yardım etmişler ve padişahı haberdar etmemişler. Ama padişah durumu öğrenmiş, kraliçeyi idam etmiş ve kırk kızı bozkıra sürgün etmiş. Küçük sarı köpek onlarla gelmiş, onlarla sonsuz bozkırın ortasında kaçıp gizlenmiş. Bu gizleniş süresince kırk kız çok sıkılmış -ama yanlarında erkek yokmuş- ve böylece “sarı köpekle hoşça vakit geçirmişler (!)”. Bunun arkasından çocuklar doğurmuşlar ve Kırgız halkının kökü bunlardan gelmiş. Bu ilginç şekilde alaycı söylence, halkın adına anlaşılması zor bir açıklama getirir. Demek ki *kırk kız* sözünden Kırk-kız’dır.

Buradaki söylenceden dolayı *it-balla* (köpek yavrusu) sözcüğü Kırgızlar arasında hiç de kışkırtıcı değildir. Tam aksine sıklıkla kişi adı gibi de kullanılır. Ben de Çarin (Zayeçevska) Köyü yakınlarında *İt-balla* adlı bir Kazak ile karşılaştım.

Kırgızların kökeni hakkında birkaç benzer söylenceden daha bahsedilir. Ancak bunlarda *kırk-kız* herhangi bir büyü yoluyla (yıkınma, büyü otlarını yeme) hamile kalır (Bu söylencelerden bazılarını, eğer iyi hatırlıyorsam Radloff yayımladı).

Bir başka varyantını Prjevalsk’ta duydum. Buna göre, babalarının ölümünden sonra onun mirasını paylaşan dört kardeş, halkı meydana getirmiştir. Üç tanesi anlaşarak tüm mirası birbirleri arasında pay etmişlerdir. Tüm ovayı işgal ederek dördüncüyü de sürmüşler. Onu, *Kır gez! -Tepelerde dolaş!-* (gezfiiilinden) diyerek kovmuşlar. Böylece halk üç zengin boya ayrılmış: *Alçın Jappas* (Küçük Horda), *Argın Nayman* (Orta Horda), *Üysün* (Büyük Horda). Dördüncü kardeş *Kërgëz* adını almış. O, dağda yaşayan yoksul Kara-Kırgız halkının başbuğudur.

Gerçek şu ki, benim gezdiğim sınır bölgesinde halk arasında ne *Kara-Kırgız* ne de *Kırgız-Kazak* ifadesi yaygındır. Dağda yaşayanlar kendilerine sadece *Kërgëz*, diğer boy ise *Kazak* ya da daha az duyduğum kadarıyla *Kaizak* der.

İki halk arasında tipte, törede, giyimde (kadınların başlarına giydikleri istisna olmak üzere) ise neredeyse hiç fark yoktur (Kırgız ve Kazak, bundan

sonra düzenli olarak böyle adlandıracağım); fakat karakter olarak Kırgızlar, kurnaz ve sinsi Kazaklardan² çok daha açık, dostça ve samimidir.

Dilleri epey farklıdır. Çünkü Kazakçayı anlaşılır bir şekilde konuşan hizmetçilerim de yalnızca Kırgızlarla temas kurmakta epey zorlandılar ve iki lehçe arasında, Sartların Türk diyalekti ile Kazak dili arasındakinden daha fazla farklılık olduğunu ileri sürdüler. Aksine ben Kırgız konuşmasını, Kazaklarınkinden daha kolay ve anlaşılır buldum. Kazaklar son derece hızlı, neredeyse heceleri yutar gibi konuşurken kelimelerin sonunu yutarlar. Bir de şarkı söylediklerinde her cümlenin sonunda güçlü bir şekilde yükselen ses çıkarırlarken, Kırgızlar yavaşça, anlaşılır şekilde ve sesletime çok daha uygun konuşurlar.

İki diyalekt arasındaki genel fark, Kazaklarda *s* (Macarca *sz*) harfinin söylenişinin Kırgızlarda *ş* olmasıdır. Bir diğeri de genel Türkçe söz başı *y*'nin yerini bölgenin tüm diyalektlerinde *j*'nin almasıdır. Kazaklar açık bir *j* söylerken Kırgızlarda ise Macarca *gy*'ye denk gelen şekilde (bazen, ama nadiren *y*'ye de) seslendirilir. Örneğin; “*iyi*” Kırgızcada *caqşı*, Kazakçada *jaksı*.

Bunun dışında birçok kelime bu iki diyalekte tamamen birbirinden farklıdır. Örneğin; *ayak* kelimesi Kazakça *bacak*, Kırgızca *daha büyük fincan* anlamına gelir. Kırgızlar, *bacak* kelimesini ise *but* ile ifade ederler.

Kırgız dilinde konuşma arasında *b* ve *m*'nin sıklıkla yer değiştirmesi dikkat çekicidir. Öyle ki burada Doğu Türkçesinin karakteristik ses kuralı hâlen canlılığını korur. Mesela Kırgızlar *burun* ya da *morun* kelimesini (tercihen *m* ile *o*'yu kullanarak) birbirinin yerine kullanırlar. Benzer bir durum: *arılbaj-* ve *arılmaj-* “değiştirmek”. Soru edatı *-mi, -ma (e?)* bazen *-bi, -ba, -be* biçimlerine dönüşür. Örneğin; *Oruz-bek az'r keldi-ma?* “Oruz-bek şimdi geldi mi?”, ancak soru edatının düzenli şekli budur: *Bildiñ-bi?* “Biliyor musun?/ Anlıyor musun?”

Fiil biçimleri arasında çok azını kullanırlar.³ Örneğin; şimdiki zaman çekimi şöyledir: *bar-* “gitmek”: *bara-men, bara-sın, bara-de, bara-mız, bara-sınız, bara-de*. Tekil üçüncü kişi bazen *-de, -ede* olarak da sesletilir ve her durumda, “*idi*” geçmiş zaman fiil çekimiyle aynıdır. Kırgızlardan, konuşma sırasında çoğul üçüncü kişi “*-lar*” sonekini hiç duymadım.

Kırgızlar, geçmiş zaman şekillerini düzenli olarak *-dim, -diñ, -di, -dik, -diñiz, -dilar (-ler)* ekleriyle oluştururlar ancak bu, en azından konuşma dilinde, nadiren tutarlı şekildedir. Örneğin; *bar-* fiilinin geçmişini, birinci ve ikinci teklik kişide kullanmazlar, aksine anlama göre *gittim, gittiñ* ya da *keldim,*

2 Yazar, *a ravasz és alattomos kazak* ifadesini kullanmıştır. Kelimelerin anlamları için bkz. G. Benderli, Y. Gülen, Zs. Kakuk, E. Tasnádi, *Magyar-Török Szótár*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002, s. 12 ve 721 (Çevirenin notu).

3 Yazar, kurallı fiil çekimlerinden bahsetmektedir (Çevirenin notu).

keldiñ fiiliyle yer değiştirir.⁴ Üçüncü kişide ise genellikle, sıradan söyleyiş biçimi arasında görünüşü geniş işlevli olan *bargan* ortaç biçimini kullanırlar. Örneğin; önceki *Oruz-bek az'r geldi-nur?*⁵ sorusuna cevabı *Tāga gelgen jok* “henüz gelmedi” olabilirdi. Olumsuz şekli genellikle böyle karşılarlar: *Kür-gen jok* “görmedim”, *Atkan jok* “atmadım”, *Alp kelgen jok* “getirmedim” vd. Sanki anlam ve vurgulamaya göre, teklik-çokluk her üç kişi için şimdiki zaman ve geçmiş zaman anlamında çekimlenebilir gibidir.

Bununla birlikte olumsuz biçimi *me* ile de kullanırlar: *bilei-men* “biliyorum”: *bilmeim* “bilmiyorum”; *bile-sin: bilmez-sin; bileide: bilmeide*.⁶

Gereklilik kipini, yalnızca şart eki *-sa,-se* ve *gerek* kelimesinin yardımıyla ifade ederler: *barsa gèrèk* “gitmek gerek”, *aytasa gèrèk* “sürmek gerek”, *bol-sa gèrèk* “olmak gerek”.⁷

Emir kipi, düzenli şekli dışında (*kel, kelsin* “gel, gelsin”; *jat, jatsın* “yat, yatsın”) da, daha sık şekilde şu farklı biçimiyle kullanılır: *kel-sin-ç:* “gel!”; *alpkel-ç, alpkel-sinç:* “getir!”; *bir-sinç:* “ver!”; *al-sinç:* “al!”; *sal-sinç:* “koy, bırak!” vd.⁸

Mastar eki *-mak,-mek* epey nadir duyulur. Ben sadece anlamı “avcı kartalı, avcı doğanı beslemek” olan *tamak* sözcüğünde duydum. Zaten mastar eki, burada farklı bir şekle girer ve *-ga,-ge* ekiyle ifade ederler: *soraga:* “sormak”, *jazuga, jazga:* “yazmak”, *söldeüge:* “susamak”, *tastauga:* “atmak” vd.⁹

Sıfat-fiiller arasından daha önce değinilen *-an,-en* ve zarf-fiillerden *-up,-üp,-ip* şekli en çok kullanılanlardır. Sıfat-fiillerden *-muş,-muş* daha nadir kullanılır.

4 Bu ifadede *bar-* fiiliyle ilgili söylenenler, muhtemelen yazarın konuşma dilinde karşılaştığı kullanım veya bağlamla ilgili olmalıdır (Çevirenin notu).

5 Macarca aslında “*geldi-nur?*” şeklinde yazılmıştır. Burada muhtemelen yazımda bir hata yapılmıştır (Çevirenin notu).

6 Kırgızcada olumsuzluk ekinin *-me* biçimi bulunmaz. Ancak yazarın konuşma dilinde karşılaştığı özel bir durum olabilir (Çevirenin notu).

7 Kırgızcada gereklilik ifade etmek için kullanılan *kerek* kelimesinin, yazarın burada verdiği *gerek* ya da *gèrèk* biçimiyle karşılaşmadık. Kırgızca gereklilik kipi için bkz. H. Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri-Ses ve Şekil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2005, s. 249-253 (Çevirenin notu).

8 Yazar, Macarcaya 2.teklik kişi emir çekimi olarak çevirmiştir. Aslında, 3.teklik kişi emir eki *-sın/-sin* üzerine *-ç* (kaynaklarda *-ç1/-çi*) ekini almıştır, yani 3.teklik kişi emir çekimidir. Emir kipini takiben kullanılan *-ç1/-çi* eki, isteğin derecesini artırarak anlamı kuvvetlendirir. Kırgızca emir kipi için bkz. H. Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri-Ses ve Şekil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2005, s. 234-239 (Çevirenin notu).

9 Burada yazar, Kırgızca fiilden isim yapma eki *-ga* ile mastar eki arasında bir ilgi kurmuş olabilir. Bu ek için bkz. H. Kasapoğlu Çengel, *Kırgız Türkçesi Grameri-Ses ve Şekil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, 1.Baskı, Ankara, 2005, s. 140 (Çevirenin notu).

İken ekinin geniş bir kullanımı vardır. Örneğin; *Kün caqşı-ma? Kanday caqşı-iken! Kèrgèz anda az'r köb bar iken*. Kırgızlarda alışılmış konuşma şekli, eylemin söylenmesinden sonra cümleyi tekrarlamaktır. Fiili herhangi bir partisip biçime getirerek, son derece canlı olan konuşma tarzı, âdetâ epik güç aldığı söyleyişi bir miktar gereğinden fazla uzatır. Örneğin; *Su minen âkrım-âkrım bargan kördüm ki şu çong tās ar jagında tört kāşkur jugurdi; men köriip kaşkur de jugurup multuk âldım...* “Su kıyısında sessiz sessiz giderken¹⁰ gördüm ki şu büyük taş arkasında dört kurt koşuyordu; ben bunu gördüğümde kurtlar da koşunca silahı aldım...” Sonrasında tekrar devam ederse: *Multuk âlip* “silahı alıp ateş ettim” vb.

İsim çekimi düzenlidir. *-lar/-ler* çoğul kişi, konuşma dilinde neredeyse hiç gelmez, daha çok tekil kişinin kullanıldığı yerlerde dir. Ben sadece şu durumlar dışında neredeyse duymadım: *Hāy jigitler! Hāy bātırlar! Eğer jigitleri çağırırsalar ya da cansız nesnelere ararsalar: Multuklar, sanduklar, kay jerde? “Silahlar, sandıklar nerede?”*

Aitlik ilişkisi ifade edildiğinde kullanılan şekiller sırasıyla şunlardır: “benimki”: *mènimki*, “seninki”: *sèmindiki*, “onunki”: *ondiki*, “bizimki”: *bizdiki*, “sizinki”: *sèzdiki*, “onlarınki”: *ondiki, olardiki*. Bunun yanında bir de “kendiminki, kendininki”: *özümdiki, özüngdiki*. – “Bu”: *şu, bu, tètigi, uşu, mu*. – “Kim”: *kim*. – “Ne”: *ne*. – “Her”: *barım, ar, är*. – “Herkes”: *ärkimi, ar kim* – “İşte”: *mna, mana, mana iki şu*. – “Nasıl”: *kanday, nè türlü*. – “Hangi”: *kayse*. – “Nereye, nerede”: *kayda, kay jerde, kayse jerde*. – “Nereden”: *kaydan, kay jerden*. – “Burada”: *munda, uşunda, şu jerde, uşu jerde*. – “Buraya”: *uşuga, beri*. – “Yarın”: *erteng*. – “Sabah”: *erteng minen, ertese*. – “Yarıdan sonra”: *birsi kün, erteng jok birsi kün*. – “Akşam”: *keçe*. – “Dün”: *tün, keçe*. – “Bundan sonra”: *uşuñ soñ, uşuñ soñra*. – “Birlikte”: *bāriber*. – “Hiç”: *tüp, tüptü, tük*. – “Hiç yok”: *tük jok!* – “Başka”: *başka*. – “Her yerde”: *är jerde*. – “Yaya, yayan”: *tüzde*. – “Daha”: *tāga*. – “Az”: *az, az-az, azerak*. – “Yavaş yavaş”: *azr-azr, azrak-azrak*. – “Sessizce”: *âkrım-âkrım*.

Küçük Sözlük (Kavram Gruplarında):

I. Ev ve Ev Eşyası

Üy: ev, keçe çadır. – *jurt*: yurt, bölge. – *kerege*: evin yan tarafındaki ahşaplar. – *çangarak, tunluk*: çatıdaki halka. – *uık (uquq)*: çatı için çita. – *çı*:

10 Yazar, *bargan* kelimesini Macarcaya *lovagolva* olarak çevirmiştir ancak bu kelimenin Macarca karşılığı, cümlenin anlamına uymamaktadır. Ayrıca *âkrım-âkrım* için *lassan* “yavaşça” kelimesini kullanmıştır. Bu kelimenin anlamını daha sonra *csendeszen* “sessizce” şeklinde vermiştir. Cümlenin çevirisinde, anlam ve tutarlılık bakımından değişiklik yaptık. *Lovagol* kelimesinin anlamı için bkz. G. Benderli, Y. Gülen, Zs. Kakuk, E. Tasnâdi, *Magyar-Török Szótár*; Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002, s. 532 (Çevirenin notu).

lasiagrostris splendens otu, bundan hazırlanmış kamış duvar. – *oraulı çı*: süslü kamış dokuma. – *kiiz (kiqız)*: keçe. – *bō (Kaz. baū)*: kıldan dokunmuş şerit, kurdela. – *arkan*: ip, urgan. – *ēşik*: kapı. – *eşikden moını*: kapıdaki şerit perde. – *uúk bō*: uúkun sonunda olan sicim. – *başkur arkan*: kabuğu bir arada tutan ağaç ip. – *başkur tērmek*: geniş, aşırı süslü renkli şerit, aynı yerde. – *tuuluk*: duman deliğinin keçe kapağı. – *üzuk*: çatının (2) keçe parçası. – *tuuluk*: yanın (3) keçe parçası. – *jil bō*: çaugarlarla güçlendirilmiş iki ip. – *kōšōgō*: ev sahibinin yattığı yeri ayıran küçük perde. – *şirdak*: yatak gibi kullanılan süslenmiş keçe örtü. – *juurkan*: pamukla (kevez) ya da deve kılıyla astarlanmış örtü. – *köldülön*: kuzu postu örtü (kışlık). – *kuş jastık*: yastık (tüyle doldurulmuş).

Suzgu: büyük ağaçtan yontulmuş yemek kaşığı. – *kāşık*: daha küçük, orta büyüklükte yemek kaşığı. – *āla-bakan*: kiriş, tel vb. astıkları çengelli değnek. – *su jōluk*: işlemeli mendil (servis peçetesi). – *çanaç*: deri tulum, *süzme* (süt ürünüyle) basılması. – *tabak-sālgıç*: çay ibrikleri, ekmek vb. doldurulan dokuma çuval. – *çêlêk*: bir tane ağaçtan oyulmuş fiçi. – *tulup*: tuz için deri torba. – *könüök*: at sütü sağmak için ağızlı deri tulum. – *çengel*: kazandan et tutmak için çengelli demir çatal. – *ayapak*: renkli süslü büyük keçe çanta. – *sava, saba*: kıymız tulumu. – *bişkek*: tulumda kıymız karıştırmak için kullanılan tahta değnek. – *tabak*: tahta tabak. – *kazanpak*: kazan için çıtalı tahta sandık, zemin. – *kıçkaç*: ocakta kullanmak için makas biçimli kısıkaç. – *tulqua, tulqa, tulua*: demirden küçük kazanın üç ayaklı oturağı. – *könüöçök*: işlenmiş deri tabak, çoğu kez mideden yapılır (*jêlin*). – *ayak*: daha büyük çanak, kâse. – *çöüçök*: daha küçük çanak, kâse. – *çay-doz*: çaydanlık; Sartça *kungan*, Özbekçe *çoy jōš*. – *çaka*: teneke küçük kazan ya da kova. – *tutkuç*: (yanmaya karşı) kazanı tutmak için keçe tutacak yer. – *tiipkuç*: üzerinde kazanın durduğu tahta halka. – *köükır, kökur*: kulplu deri şişe. – *bulkak*: düz boyunlu (kulpsuz) deri şişe. – *bōorsak ālgaç*: ekmek yapmak için kullanılan teneke kaşık. – *çerakdan*: aydınlatma lambası (yağ ile), şamdan.

II. At Koşum Takımları

Êr, ier: eyer. – *kōbçuk*: keçe örtü. – *kōrpöçö*: en üstteki örtü, süslü (eyerin üzerinde). – *kōmeldürük*: göğüs kayışı. – *üzenge*: üzengi. – *üzenge bō*: üzengi kayışı. – *kuzuşkan*: kuyruk kayışı, muhafaza. – *kānjig*: *çapan* bağlayışı için eyerin arka kısmında olan kayışlar. – *kāptul*: eyerin yan tahtaları. – *kāš*: çapa. – *kotkun*: muhafaza kayışı bağlanan küçük kayışlar. – *jêrim*: eyerin sol tarafında önde (bunlar daha küçük) küçük kayışlar. – *ōlong*: eyerin sağ tarafında (bu daha uzun) küçük kayışlar. – *basmail, artasalma*: eyerin üzerine ilişik eyer kayışı. – *jêldik*: *kāptal* için keçe parçalar. – *têrdik*: terletici, eyerin üstündeki. – *içmek*: terletici, eyerin altındaki. – *jügen*: Kopfgestell (atın başlığı). –

oõzduk: Stange. – *tõjõlũk*: Ringe d. Stange (Wischzaun)¹¹. – *tizgin*: at başlığı. – *çelbär*: Atın bağlandığı at başlığının sol tarafındaki kayış ya da ip. – *kaiş çelbär*: aynı kayıştan. – *käl çelbär*: aynı ipten. – *çider*: (atın) köstek, zincir. – *ukuruk*: atı tuttukları kementle donatılmış sırk. – *běštën*: önünde, arkasında, eyerin üzerinde gümüşle bezenmiş demir tokalı süs kayışları. – *çerõk*: çapada gümüş ve demir süsleme.

III. Diğer Aletler

Kõgõn: koyunları sağmak için bağladıkları ip. – *jelë*: taylar için aynısı. – *aş-tou*: davarlar için tuz yemliğı. – *okto*: kement. – *jargıljak*: el değirmeni. – *airmaç*: çocuk eyeri. – *kõtırmaç*: çocukları semerde tuttukları çubuklar. – *běşik*: beşik. – *boortka*: keçe kundaklar. – *şimek*: bebeklerde idrarın akması için kemik boru. – *urçuk, borçuk, orşuk*: makara. – *kındır*: sütünü aldıkları bir çeşit sütleğen. – *sõku*: dibek, havan. – *sõk bilek*: havan tokmağı/eli. – *morunduk*: binek öküzde burun halkası.

IV. Giyim Eşyası

Erkeklerde: *tõpu* (*Özbek dilinde kalapuş*): küçük başlık (fes). – *térëtey* (*Kazakça burka, burk, bõrkë*): kuzu derisi külah. – *kõynõk*: gömlek (erkek ve kadın). – *dambal*: iç donu (erkek ve kadın). – *şim*: üstteki pantolon. – *beşmen*: kısa kalçaya kadar gelen palto (Sart diyalektinde *kemzõl*). – *çapan*: kaftan, uzun takım elbise (erkek ve kadın). – *ton*: kuzu derisi kürklü manto. – *içik*: daha iyi cins kürklü manto, kadın mantosu. – *kor*: kemer atkı (*Özbekçe kı-mol*). – *õytük*: hakiki çizme. – *mãsi*: süslü, nakışlı deri çorap. – *këpiç*: aksesuar terlik, pabuç (erkek ve kadın).

Kadınlarda: *eliçek*: türban benzeri baş giysisi. – *salakoyma*: kulak ve boyun çevresini saran, arkasından aşağı sarkan başörtüsü. – *õñür*: yelek türü korse, çok nadir giyerler. – *beldimçi*: önünden açılmış kısa etek (*bël*: bel). – *baipak*: keçeden yapılmış kadın çorabı. – *çaçkap*: baş süsü. – *çasmünçok*: ev hanımlarının anahtarlarını astıkları baş süsüne dâhil olan kayış. – *oymok*: yüksük. – *sãkek*: yüksüğün geçirildiğı halka.

Ottuk: ateş yakmak için kullanılan alet. – *ottuk-tãş*: çakmak taşı. – *kõmız*: koboz. – *kıyak*: keman. – *jã*: arşe (*jã* aynı zamanda yay). – *kıl*: tel. – *kulak*: keman vidası. – *tepke*: kemanın köprüsü (iki ayaklı). – *çõr*: flüt, tilinkó. – *toguz golgor*: taylarla ilgili oyun.

11 Yazarın Almancadaki karşılıklarını yazdığı *oõzduk* ve *tõjõlũk* sırasıyla “üzengi çubuğı/kayışı” ve “üzengi” olabilir (Çevirenin notu).

V. Hayvan Adları

Jal-bars: kaplan. – *ilbirs*: felis irbis (Sartça *bars*). – *ars*: mustela vulgaris. – *aiu*: ayı. – *âç küsın*: mustela foina. – *kunduz*: su samuru. – *tülkü*: tilki. – *kaşkir*: kurt. – *kuyan*: tavşan. – *çıçkan*: fare. – *barsık*: porsuk. – *sur*: dağ sıçanı. – *susar*: mustela martes. – *maymıl*: maymun. – *kırpık çeşen*: hystrix hirnitirostris. – *bōkun* (Kazakça): antilope saiga. – *kiik*: yırtıcı toynaklı vahşi hayvan, bu hayvanlar genellikle şunlardır: *kara kuyruk*: antilope gutturosa. – *kulja*: ovis poli, dağ koyunu (erkeği). – *arkar*: ovis poli (dişisi). – *arkardan ballası*, *ullak*: genç ovis poli. – *tekkê, mūz*: boynuz. – *tekkê, tau tekkê*: capra sibirica (dağ keçisi). – *ıçkê, tau ıçkê*: capra sibirica. – *ıçkê, eçke*: keçi. – *ullak*: keçi koyun. – *bugu*: cervus eustephanus (maral) boynuzlu erkek sığır. – *maral*: cervus eustephanus. – *bugu mūzi*: geyik boynuzu. – *ilik*: karaca. – *kuran, ilik tekke minen*: karaca yavrusu. – *şuška, doñuz*, nükteli şekilde de *kara kiik, uzun morun*: yaban domuzu. – *koçkor, kaçkar*: büyük boynuzlu koç, turnuvada kullanırlar. – *kaçkaring mūzi*: koç boynuzu, Kırgızların en çok sevilen süslemesinin adı (Macarca “kacskaringós” kelimesi acaba bundan mı gelmektedir?). – *at*: at; *kız’l at*: kızıl, kır, beyaz; *āla at*: ala, çok renkli; *boz at*: gri. – *it*: köpek. – *sır*: inek. – *ögüz, bugu*: öküz, sığır. – *juruk at*: Traber. – *jar*: Pass. – *kunan*: üç yaşında. – *aygır*: aygır. – *jor*: akbaba. – *kok-jor*: gypaetus barbatus. – *ak-jor*: gyps himalayanus. – *kara jor*: vultus monachus. – *berkut*: aquila fulva. – *lāçın*: falco peregrinus. – *barın*: falco sacer subsp.? – *itölge*: falco sacer typ. – *turumtai*: falco aesalon. – *jagalmai*: falco subbuteo. – *kü-yüke*: cerstyneis timunculus. – *karçaga, kuş*: astur palumbarius. – *kırgıy*: accipiter nisus. – *ayra kuyruk*: milvus govindos. – *bakāçı*: circus pall. juv. – *su berkut*: pandion haliaetus. – *aksarı*: haliaetus leucoryphus. – *japalak*: asio otus. – *kara kuş*: aquila imperialis. – *ükü*: bubo turcomanus. – *ıçkê mayrak*: athene bactriana. – *mi’kêy*: surnia nisoria. – *kuzgun*: corvus corax. – *karga*: karga. – *kara-karga*: corvus corone. – *ala-karga*: corvus cornix. – *çar karga*: nucifraga caryocatactes. – *sāqızgan*: saksığan. – *su-çılkara*: cinclus leucogestes. – *çipeldak*: anthus. – *jilkiçi kuçkaç*: motacilla melanope. – *ir sänär*: accentor montanellus. – *torgoi*: alauda. – *burōnji*: monticola saxatilis. – *çapçegai*: saxicola deserti. – *kız’l kuyruk*: buticilla. – *kardagaç*: cypselus apus. – *borbaç*: lanius. – *korkoldai, kurkuldai*: troglodytes. – *ala moinak*: parus piceæ. – *müymöt*: phyllopeuste. – *doukuldak*: picus. – *karagai doukuldak*: picoides tridactylus. – *kök saldamai*: cyanisthes cyaneus. – *kökala çimçek*: buticilla everuleocephala. – *çimçek*: küçük kuş. – *añ’r*: casarca rutila (onomatope). – *çürök*: çamurcun, querqu. crecca. – *buldruk*: pteroclidæ. – *ürtük, örtök*: ördek. – *karkara*: turna. – *kutan*: balıkçıl. – *duadak, dualak*: toy kuşu. – *çil*: keklik. – *kikilik*: caccabis. – *kara kur*: kara orman tavuğu. – *ullar*: megaloperdix. – *ak-ku*: kuğu. – *bezgeldek*: mezeldek. – *sagala*: martı. – *kargaul*: sülün. –

jumurtka: yumurta. – *balık*: balık. – *baka*: kurbağa. – *taş baka*: kaplumbağa. – *jılan*: yılan. – *kurt*: solucan, kurt (ungeziefer). – *kara-kurt*: zehirli örümcek.

VI. Yemekler

Kımis: kımız. – *airan*: sterilize kesilmiş süt (ayran). – *süzme*: kavrulmuş buğday unuyla karışık kesilmiş süttten yiyecek. – *öptayt*: sütte pişirilmiş arpa. – *jarma*: kavrulmuş buğday, suda pişirilmiş (düzenli kışlık yiyecek- yarma). – *süt*: süt. – *kurut*: peynir. – *boorsak*: koyun yağında kızartılmış küçük ekmek. – *tokaç*: pide ekmek. – *talkan*: kavrulmuş arpa. – *ün*: un. – *sulu*: yulaf. – *et*: et. – *siyak*: kemik. – *kubardak*: kavrulmuş et. – *tüstük*: şışte kızartılmış (et). – *kunak*: konuk. – *kunakga çak'rdı*: konuk olarak çağırdı. – *tamaşa*: eğlence.

VII. Yer Adları

Kol: el, Kırgızlar kelimeye bu anlamı verirler. Örneğin; onlara göre “*kara kol*” “siyah el”; bundan dolayı *kol*= Moğolca “*qol*” sözcüğü ile kesinlikle aynıdır. – *bayan-kol*: temiz (su, ırmak) el (!) – *tör*: Almancanın *Kar*'ına tamamen uygun vadi başı. – *korundu*: çakıllı, schotterig. (Irmak adı) *korun*: çakıl. – *mokācı*: herhangi bir karabasan (ırmak adı). – *āšu*: sıradağ. – *sirt*: yayla gibi vadi, *pamir* kelimesiyle eş anlamlı. – *keng-su*: geniş su. – *bel*: dağ sırtı. – *kain*: kayın; *kaundi*: kayınlı (ırmak adı). – *tāl*: Topola'ya doğru; *tāldı-su*, *tāldı-bulak*, *çong tāldı su*, *kiçi t. su*: ırmak adları. – *bāš*: vadinin yukarı kısmı, örneğin; *king tör bāşı*. – *karagai*: orman, çam ormanı; *karagaitı*: ırmak adı. – *kum*: kum, moloz, “Gerölle”. – *kökala*, *kogélé*: kar, kaya ve çimenlik vasıtasıyla karışmış yer; ala. – *biik*: yüksek, sarp. – *tüz*, *tüz jer*: düzlük, engebesiz. – *terskëy*: kuzey tarafı. – *kungëy*: güneşli (güney) taraf. – *kaçka*: boz; *kaçka su*: düzenli olarak gri buzul sular. – *tün*: kuzey. – *beşim*: güney. – *kün çëgiş*: doğu. – *kün bātıš*: batı. – *çākr'im*: verszt (insanın bağırduğunda duyurabildiği uzaklık). – *jakin*: yakın. – *bak*, *ālıs*: uzak. – *bi jāgında*: bu tarafta, bu yanda. – *är jāgında*: diğer tarafta, diğer yanda. – *il*, *aıl*: köy (Kazakça: *aul*).

VIII. Doğan Terbiyesi

Myëlëy: eldiven. – *tomoqo*: doğan başlığı. – *bërküttükü tomoqo*: kartal başlığı. – *bō*: kuşların ayak zinciri. – *baldak*: kartalı tutan kola geçirilen çatal biçimli tahta. – *khanat*: Falkenspiel, kuşun kanatlarından hazırlanmış alet. – *çırğa*: kartal için tilki kuyruğundan ve deriden hazırlanmış alet. – *tor*: Falckenstoss, doğanları kavramak için alet. – *çivök*: torun takılı olduğu dört değnek. – *küyüö*: avcı kuşun oturduğu eğilmiş değnek. – *nuoçā*: kuşu tutan daldan örülmüş tuzak. – *tamak*: beslemek (doğan ve kartalı).

IX. Kişi Adları

Attéi. – Uzak. – Baitōru. – Irālı. – Šāpak. – Āldaš. – Bilek. – Ālsei. – Öruz-bak. – Kıljer. – Temir. – Itemir. – Bokešu. – Baigazi. – Kartaigan. – İbak. – Bikden. – Borbodoi. – Üzpök. – Xodai geldi: Tanrı geldi. – türa geldi: lider (subay) geldi. – Bek s'ltān toqtosun: Sultan Bek bekle biraz! – it balla: köpek yavrusu. – ala jan: ala ruh. – jaman köz: kötü göz. – juma-bek. – Orus-bek. – jaman-kul. – oruzālı. – balta bai. – ellü-bai. – Muhammed gibi isimler seyrek; normalde doğumdan sonra annenin söylediği ya da ad verdiği herhangi bir nesneyi ya da kelimeyi isim olarak seçerler.

Şarkılar¹²

1.

*Bizdiñ aul Bayan-Kol¹³ ašasındah
Jürük-attiñ bēlgisi çaşasındah
Köñüldiñ mendeh bolsa
Kattastap candaralgah kašasıñba.*

Bizim köyümüz Bayan-Kol vadisindedir
Tırıs atın alametifarıkası eklemindedir
Gönlün benimle olsa
Generale (valiye) dilekçe vermeye koşarız.

2.

*Bizdiñ aul Bayan-Kol töründeh¹⁴ otur
Meniñ suragan biimöm özündeh otur
Köñül özüñ bērginde “balla” dēymen
Tupa tura köñülden mendeh bolsa.*

Bizim köyümüz Bayan-Kol dağ sırtındadır
Benim istediğim kendindedir
Gönlünü kendin verdiğinde “genç” derim
Tümüyle gönülden benimle olsa.

3.

*Bayan-Kol başınan aşar tuman
Āsēm-āsēm basadē jorga kunan
Jar dausuñ sāgıñıp jirgönümde
Çıkādē dausu kaydan köyükul sıqan.*

12 “Şarkılar” kısmında, Kırgızca kıtaların altında verilen Türkçe çeviri, Macarca aslına bağlı kalınarak yapılmıştır (Çevirenin notu).

13 Tekkes'e dökülen “Kara-Kol” çayının aşağı kısmı; Moğolca kelime: *Bain-gol*: (anlamı) zengin su ?

14 *Tör*: Dağın çukur kısmı, Almanca “Kar”.

Bayan-Kol başından aşar duman
Kararlı basar (üç yaşında) tay
Tatlı sesinin peşinde özleyerek (hatırlayarak) eskiden beri
Güzelce çınlayan ses bir kez duyulur bir yerden.

4.

*Sālādı ōruz attıñ jalpak çige
Sālımda duoy-duoy Kozpak-bige
Ātadan jaman tuqān mundar iken
Sāldırdı Çaltā-vayde, abaktüyge.*

Rus atına koşum taktı geniş (çi¹⁵) çayırdı
Saygıyla selam verir Kozpak Hâkime¹⁶
(İyi) atadan kötü doğan çirkinken
Çalta-Bay'ı zindana hapsetti.

5.

*Kızı sulu tümenge Koñratlardıñ
Moinı adēmē kelēdē jorga atlardıñ
Jar dausuñ sāgıñıp jirgönümde
Çıkadē dausu kaydan köyükul sıqan.*

Kızı güzeldir Kongrat boyunun
Boynu güzel gider tırıs atların
Tatlı sesinin peşinde özleyerek eskiden beri
Güzelce çınlayan ses bir kez nereden duyulur.

6.

*Kamr bōlup kālāde kar jaugan jer
Sāmr bōlup köñül özün bēginde kız au dēymem
Jürelü azgana kün
Tamr bōlup*

Hamur gibi kalır, kalır kar yağın yer
Çamur gibi kalır, gönlünü verdiğinde, ah kız, derim
Birkaç günü doldurmak
Birlikte olup.

7.

*Bazarjı bazarjıga koyıñ salgan
İşinde boz çatoktu oyn salgan
Bēginde köñül özün kız au dēymen
Üygō tōšök saldāga jatkasında.*

15 Çi: Çadırların iç kenarını ördükleri Lasiagrostris splendens adlı ot.

16 Kozpak-bii, Rus tarafında durarak Çin'e kaçan Kırgız yönetici Çalta-Bay'ı 1850'li yılların sonunda Ruslara ihbar etmiştir ve onlar da Çalta-Bay'ı yakalamış ve zindana atmışlardır.

Pazarcı pazarcıya koyun aldığında
Bir yaşında koyun aralarında oynadığında
Verdiğinde gönlünü kendin, ah kız, derim
Evde yatak serip birlikte uyumaya.

8.

*Ülkön tauda maral bar,
Ellip-bai jüpp-bai ballaŋ-bar.
Köñül özüñ bérginde kız au deymen
Torumtai, Üçkan kızıñ bar.*

Yüksek dağda maral var
Ellip-Bay, Jüpp-Bay oğlun var
Gönlünü kendin verdiğinde ah kız derim
Torum-tay, Üçkan kızın (da) var.¹⁷

9.

*Üç kötürüp üç äldım üçke dein
Sogtı iken kanday ısta jüsükünde?
Bérginde köñül özüñ kız au deimen
Körödö kandai adam kızıñde*

Üç götürüp üç aldım üçüncüye
Yüzüğünü hangi usta işledi?
Verdiğinde gönlünü kendin ah kız derim
Hangi adam görür mutluluğu?
Anlamı: Kimin kızı olsa mutludur.

10.

*Kızı sulu tümenge Babalardıñ
Kèlèdè moyna adémè tanalardıñ
Sagınıp kız dausın jürgenimde
Çıkade dausu kayden bu kızlardıñ.*

Kızı güzeldir Baba boyunun
Gelir, boynunda güzel sedef kolye
Özleyerek, kız, sesinin peşinde eskiden beri
Vurur kulağıma sesi bir yerden bu kızların.

11.

*Ayday, ayday
Betin de ne bar seniñ tan kangaldai?
Köñül özün bérginde kız au dejmen
Jirölük özüñ minen oynay-oynay.*

17 Alaycı şarkı, önemi: Çocuk aldığın (ondan çocuk sahibi olduğun) kaçınıcı sevdiğini; ister-
sen kız da alabilirsin.

Ey, oy!
Yüzünde ne var senin bilhassa şahane?
Kendin gönlünü verdiğinde ah kız derim
Gidelim birlikte oynamaya.

12.

*Toriydim bük tauga koyım sālıp
Jugurdı tört kök kāşkir oyun sālıp
Atain jep nede bolsa
Tuz déamın tataın jep.
Tat-bai-kal tuz daminde körüp kalqır
Moyınıñ da bir jagına bürüp kalqır
Bir öydüñ kakkāñıña tüsüp kālıp
Çokbār minen sēgiz-kırlı orup kagır
Xodai bilir men bir öydüñ kakkāñıña basarımde
Nese jil munan bulay jasārımde
Munan bulay koyuñı¹⁸ sak bālıp jirgün
Kördüñ-be çıki kuyruk asarımde?*

Dururum sarp dağda koyunuma bakıp
Koşarak dört gök kurda oyun yapıp
Ne de olsa atmak isterim
Tuz tadını denemek isterim
Asalakça tuz tadında mahvol burada!
Boynun da bir tarafta kenara çekilip kalsın
Bir evin demir kapanına düşüp kalıp
Sekiz çivili topuz ile dövme gerek
Tanrı bilir ben bir evin kapanına bastığımda
Ne kadar yıl bundan sonra yaşayacağım ki?
Buradan başlayarak sakınarak git
Pişmemiş koyun kuyruğu yediğimi gördün mü?

13.

*Kübergentim kokoydu
Köldüt-bedim botoydu
Sāgızganden san oydu
Sorētpādım botoydu.*

Kuru soğanım dümdüz durur
Yatmaz doğru deve yavrusu¹⁹

18 *Koyuñga barmak*: (bir) kıza varmak.

19 Deve yavrusu, doğumundan sonra belirli bir süre yatar ve yattığı yerde aynı şekilde kalır.

Saksağanın binbir türlü düşüncesi
Öldü deve yavrusu.²⁰

Bu şarkı Kırgızların en çok sevilen şarkısıdır. Onlara göre yavrusu ölünce anne devenin ağıdır.

14.

Kadınların ağıt yakması, ölüm ya da ölü merasimi vesilesiyledir:

Marja: Attanıñ ärmän-i-dünyäi (veya kokyay)

Dünya üzerinde atalarının yası
Attanı öküy, Khän-törüm köküy.
Ah aman, Hānım beyim ah aman.

Kara-Kırgızlarda ata şahsiyeti, en büyük sevgi ve saygı nesnesidir. Atanın ölümü, en büyük yastır. Bunun için “ataların yası” en büyük, en derin acı ifadesidir.

Ruslar, 1854’te, Momr-Bay Sam-Sālik adlı Kara-Kırgız liderini yakaladılar ve ölümüne kadar Vyernovi’de zincire vurdular. Sam-Sālik bir kopuz istedi ve yürüyüş sırasında sazı eşliğinde kendi kendine şarkı söyledi, yoldaki köylerden kadınlar ise karşılık verdiler. Kara-Kırgızlar, bu şarkıyı da kopuz eşliğinde söylemeyi epey severler. Eğer insan iki satır kökenini bilse, zaten basit şekilde bile olsa anlaması mümkündür.

Mōmr-bai Sam-Sāli: Attanı ärmän dünyay!
Marjālar: Aırılıbās dünyāy bolsaçı!

20 Yavru, annesinden süt isterken tatlı sözle kandırmaya almış; “öldü” fiili, yavru istemedi, o yüzden annesi de süt vermedi ve böylece yavru öldü anlamına gelir.

